

de mos

Jaargang 23
September 2007

ISSN 0169-1473

Een uitgave van het
Nederlands
Interdisciplinair
Demografisch
Instituut

Bulletin
over
Bevolking
en
Samenleving

8

NIDI

Inhoud

- 1 **Familiesolidariteit in Europa nog springlevend**
- 2 Demodata
- 5 Demodata
- 6 **Reconstructie sterfteverloop Tweede Wereldoorlog**

Foto: Stock.xchng/Alessandra Lobo (Ale Lobo)

Familiesolidariteit in Europa nog springlevend

SUSAN TER BEKKE EN TINEKE FOKKEMA

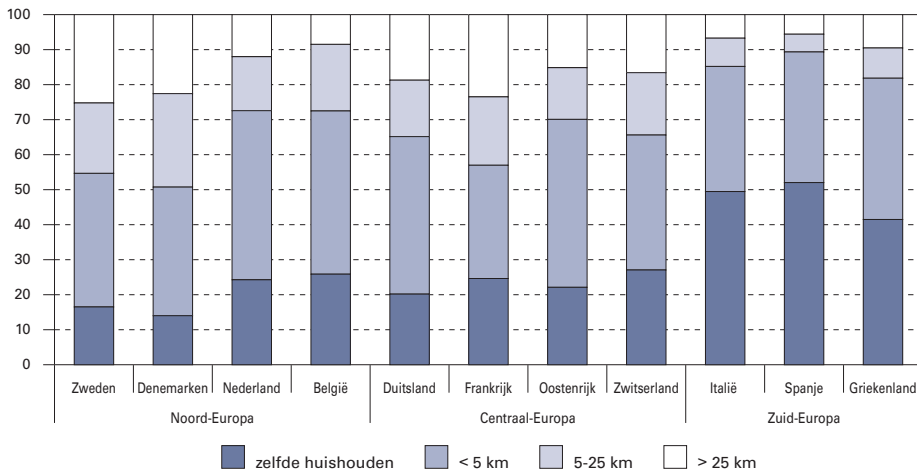
Families tellen in Europa meer generaties dan enkele decennia geleden. En elke volgende generatie telt minder mensen. De solidariteit binnen families is desondanks groot gebleven. Nog steeds ondersteunen ouders hun kinderen en omgekeerd. Binnen Europa zijn er wel veel verschillen. Zo wonen in Zuid-Europa veel meer ouderen in bij hun kinderen dan in Noord-Europa en hebben zij daar frequenter onderling contact. Ook vinden Zuid-Europeanen in hogere mate dat ze een zorgplicht hebben tegenover hun kinderen en kleinkinderen.

Families in Europa zijn de afgelopen decennia sterk veranderd. Door een stijging van de levensverwachting bestaan huidige families weliswaar uit een groter aantal generaties maar door een daling van het kindertal telt elke volgende generatie minder personen. Daarnaast is de gezins- en huwelijksband losser geworden. Het huwelijk heeft terrein verloren aan andere samenlevingsvormen, het aantal echtscheidingen is gestegen en door de toenemende mobiliteit wonen familieleden steeds verder van elkaar. De emancipatie van vrouwen (toegenomen onderwijsdeelname en arbeidsparticipatie) heeft er verder toe geleid dat de zorgtaken meer onder druk zijn komen te staan. Bovendien heeft zich binnen gezinnen een verschuiving voorgedaan van een gezagsrelatie (eert uw vader en uw moeder) naar individuele autonomie van elk gezinslid.

Verloren of veranderende solidariteit?

Sommigen zien in deze veranderingen een gevaar voor de familiesolidariteit: de mate waarin ouders en kinderen bereid zijn om elkaar te ondersteunen en zorg voor elkaar te dragen zou zijn afgenomen. De verzorgingsstaat heeft daar ook geen goed aan gedaan. Zo hebben formele zorgvoorzieningen voor ouderen ervoor gezorgd dat kinderen hun ouders niet meer in huis hoeven te nemen. Vanwege uitkeringen als de AOW, pensioenen en bijstand zijn ouders en kinderen verder minder economisch afhankelijk van elkaar geworden.

Figuur 1. Afstand tussen 50-plussers en hun dichtstbij wonende kind (gewogen percentages)

Bron: SHARE, 2004 – release 2.

demodata

Sinds 2002 daalt de sterfte in Nederland. In de eerste helft van 2007 overleden er weer minder mensen dan in dezelfde periode in voorgaande jaren. Naar verwachting zal het totaal aantal sterfgevallen in 2007 ongeveer 10.000 lager zijn dan in 2002. Het risico om te overlijden neemt al sinds tientallen jaren op alle leeftijden af, maar had het grootste effect op het aantal sterfgevallen onder ouderen. Vooral het aantal overleden zeventigers nam de afgelopen jaren fors af. Twee derde van alle sterfgevallen onder zeventigers is toe te schrijven aan kanker en hart- en vaatziekten. Het risico van zeventigers om te overlijden door een hart- of vaatziekte is sinds 2002 met wel een kwart gedaald. De kans van zeventigers om door kanker te overlijden is daarentegen sinds 2002 met slechts één procent gedaald. Wel was de daling bij onder meer borst- en prostaat kanker veel groter. Bij longkanker was de trend gunstig voor mannen en zeer ongunstig voor vrouwen (CBS).

Foto: Stock.xchng/H. Assaf (Ortonesque)

Anderen zijn van mening dat de familiesolidariteit niet zozeer is afgenomen maar van karakter is veranderd. Zo bieden een kleiner gezin en het verdwijnen van een afstandscheppende gezinsrelatie ruimte voor intensiever en meer persoonlijk contact tussen ouders en kinderen. Formele zorgvoorzieningen voor ouderen en de zorg van familieleden zouden eerder complementair zijn: door een deel van de zorg over te nemen worden de mantelzorgers ontlast van hun zware zorgtaak zodat zij het langer kunnen volhouden. Door verbeterde pensioenregelingen zijn ouderen meer in staat om hun kinderen en kleinkinderen in moeilijke tijden financieel bij te staan.

In 2004 werd in 11 Europese landen een omvangrijk survey-onderzoek gehouden onder 50-plussers op het gebied van gezondheid, veroudering en pensionering (de Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe, SHARE, zie kader). De gegevens zijn gebruikt om na te gaan hoe het tegenwoordig is gesteld met de familiesolidariteit in Europa: hoeveel ouderen samenwonen met één van hun kinderen en hoe vaak zij contact onderhouden met hun uitwonende kinderen, in welke mate oudere Europeanen nog bereid zijn om hulp aan hun kinderen en kleinkinderen te geven, in hoeverre er feitelijk steun wordt uitgewisseld en of de familiesolida-

riteit sterker is in Zuid-Europese landen waar de verzorgingsstaten minder zijn ontwikkeld en waar gezin en familie nog steeds een centrale positie in de maatschappij innemen. De meest opvallende uitkomsten worden hier beschreven.

Meergeneratiehuishouden: Zuid-Europees verschijnsel

In figuur 1 valt direct op dat Zuid-Europese ouderen in veel hogere mate deel uitmaken van een meergeneratiehuishouden dan hun leeftijdsgenoten in Centraal- en Noord-Europa. Van de 50-plussers in de Mediterrane landen woont 40 (Griekenland) respectievelijk 50 (Spanje en Italië) procent samen met één van hun kinderen. In Centraal- en Noord-Europa liggen de percentages tussen de 27 (Zwitserland) en 14 (Denemarken). Van de Europese 50-plussers met uitsluitend uitwonende kinderen, heeft de meerderheid ten minste één kind dat binnen een straal van vijf kilometer van hen vandaan woont. Uitzondering hierop zijn Zweden, Denemarken en Frankrijk.

De hoge percentages Zuid-Europese 50-plussers in meergeneratiehuishoudens zijn niet verrassend. Uit eerdere studies is bekend dat in Zuid-Europa jongeren het langst thuis blijven wonen. Trouwen en het verlaten van het ouderlijk huis blijken in Mediterrane verzorgingsstaten nog steeds sterk met elkaar samen te hangen. Uitstel van huwelijksluiting in de afgelopen decennia betekent dan ook dat het verlaten van het ouderlijk huis wordt uitgesteld. Bovendien is het in Zuid-Europese landen nog steeds vrij gebruikelijk dat getrouwde kinderen bij de ouders inwonen en dat ouders bij een van de kinderen in trekken wanneer ze hulpbehoevend worden. Een tekort aan (betaalbare) huisvesting voor starters, baanonzekerheid onder jongvolwassenen, geringe financiële overheidssteuning van jonge gezinnen en een gering aanbod van publieke intramurale zorgvoorzieningen voor ouderen spelen hierbij een rol.

Veel contact

Ook wat het aantal contacten betreft, springen de Zuid-Europese landen eruit: 50-plussers in Italië, Griekenland en Spanje hebben frequen-

ter contact met hun kinderen dan ouderen in de andere Europese landen (figuur 2). Van de Zuid-Europese 50-plussers zonder inwonende kinderen blijkt ruim twee derde dagelijks contact te hebben met ten minste één kind. In Centraal- en Noord-Europa schommelt dit percentage tussen de 28 (Zwitserland) en 43 (België en Oostenrijk). Toch is ook daar sprake van intensief contact tussen ouderen en hun kinderen. In elk van de onderzochte landen heeft meer dan 85 procent van de 50-plussers met ten minste één kind wekelijks contact.

Sterke voorkeur voor overheidszorg in Noord-Europa

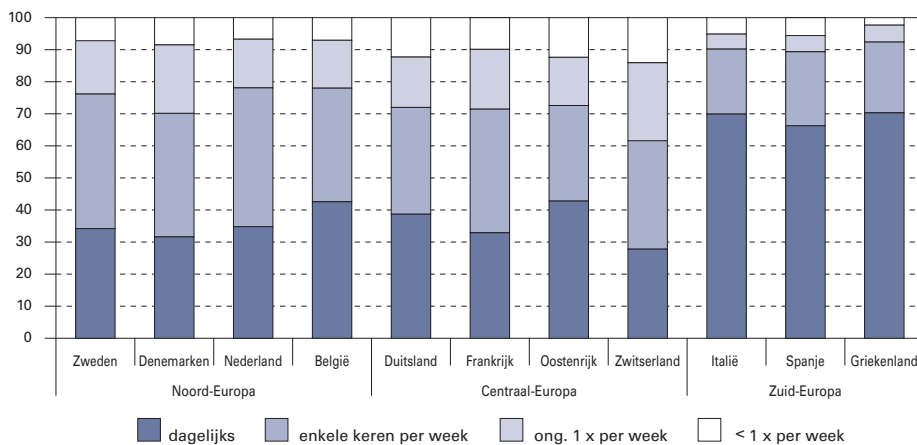
In Noord-Europa is een collectieve zorgplicht voor alle zorgbehoevenden bij wet geregeld; informele hulp wordt weliswaar gestimuleerd maar kan niet worden afgedwongen. In Zweden, Denemarken, Nederland en België vindt mede daardoor 35-78 procent van de 50-plussers hulp in de huishouding aan zorgbehoevende ouderen primair een overheidsaangelegenheid; slechts 4-26 procent beschouwt dat als een taak van de familie (tabel 1). Nog sterker geldt dat voor financiële steun en persoonlijke verzorging aan hulpbehoevende ouderen. Zo vindt tussen de 43 en de 89 procent van de Noord-Europese 50-plussers dat de overheid de persoonlijke zorg voor ouderen voor haar rekening dient te nemen en tussen de 3 en de 19 procent vindt dat kinderen en overige familieleden daar verantwoordelijk voor zijn.

In de Centraal-Europese landen geldt een wettelijke collectieve zorgplicht waar het mensen betreft die intensieve zorg behoeven; bij personen die minder zorg nodig hebben dient echter het informele netwerk te worden aangesproken. In Zuid-Europa ligt de verantwoordelijkheid voor de zorg voor ouderen grotendeels bij de familie. Zo is in Griekenland de familie volgens de wet verplicht te zorgen voor hulpbehoevende ouderen. In Italië en Spanje is de familiale zorgplicht afdwingbaar en is de overheid alleen verantwoordelijk in situaties waar de familie niet aan de verplichting kan voldoen. Mensen in de Zuid-Europese landen leggen de verantwoordelijkheid voor de zorgverlening dan ook eerder bij de familie dan bij de overheid, behalve als het gaat om steun aan financieel minder draagkrachtige ouderen. Dit geldt in het bijzonder voor Griekenland. Van de Griekse 50-plussers vindt 54 respectievelijk 66 procent dat zij, wanneer ze hulp in de huishouding dan wel persoonlijke verzorging behoeven, op de naaste familie een beroep moeten kunnen doen; 13 respectievelijk 9 procent vindt dat een taak van de overheid.

Sterke gevoelens van zorgplicht

De Europese ouderen voelen zich duidelijk meer verplicht om voor hun kinderen en kleinkinderen te zorgen dan dat zij van hen hulp verwachten. Verreweg de meeste 50-plussers vinden dat grootouders er in geval van problemen voor hun kleinkinderen moeten zijn, zo blijkt uit tabel 2. Verder vindt de grote meerderheid van de 50-plussers het de plicht van ouders om hun best te doen voor hun kinderen zelfs als dat ten koste gaat van hun eigen welzijn.

Figuur 2. Contactfrequentie tussen 50-plussers en hun uitwonend kind waar ze het meeste contact mee hebben (gewogen percentages)

Bron: SHARE, 2004 – release 2.

Tabel 1. Opvattingen over de verantwoordelijkheid van overheid en familie voor ouderenzorg (gewogen percentages)^(*)

	Hulp in de huishouding voor ouderen die dat nodig hebben		Persoonlijke zorg voor ouderen die dat nodig hebben		Financiële steun voor ouderen die behoeftig zijn	
	alleen/vooral de familie	alleen/vooral de overheid	alleen/vooral de familie	alleen/vooral de overheid	alleen/vooral de familie	alleen/vooral de overheid
<i>Noord-Europa</i>						
Zweden	13,8	56,0	10,0	66,6	10,3	69,7
Denemarken	4,1	77,7	2,5	88,8	3,7	83,1
Nederland	13,6	45,8	5,5	61,9	5,9	69,1
België	25,9	35,3	18,7	42,5	13,1	54,7
<i>Centraal-Europa</i>						
Duitsland	43,6	12,0	28,7	16,0	14,8	36,5
Frankrijk	13,3	48,0	8,7	53,7	8,4	50,6
Oostenrijk	38,2	17,6	22,3	24,4	11,8	39,9
Zwitserland	42,3	18,0	23,1	22,9	12,9	47,7
<i>Zuid-Europa</i>						
Italië	36,5	16,7	29,5	20,6	17,5	37,8
Spanje	36,6	20,8	31,4	23,2	22,2	34,9
Griekenland	54,2	13,2	66,0	8,7	9,0	59,2

(*) Door het niet presenteren van de tussencategorie 'beide evenveel' lopen de rijpercentages per zorgitem niet op tot 100.

Bron: SHARE, 2004 – release 2.

Tabel 2. Opvattingen over de zorgplicht van (groot)ouders naar hun (klein)kinderen (gewogen percentages)^(*)

Het is de plicht van (groot)ouders om....	er te zijn voor kleinkinderen in gevallen waar er problemen zijn		hun best te doen voor hun kinderen zelfs als dat ten koste gaat van hun eigen welzijn		de ouders van de kleinkinderen te helpen bij het zorgen voor jonge kleinkinderen		bij te dragen aan de economische zekerheid van kleinkinderen en hun families	
	(zeer) mee eens	(zeer) mee oneens	(zeer) mee eens	(zeer) mee oneens	(zeer) mee eens	(zeer) mee oneens	(zeer) mee eens	(zeer) mee oneens
<i>Noord-Europa</i>								
Zweden	78,4	7,7	88,4	4,2	51,9	26,1	41,9	28,6
Denemarken	76,0	10,2	70,2	13,6	37,5	34,3	17,0	50,8
Nederland	74,0	10,7	64,9	14,9	28,5	42,0	25,1	43,2
België	81,2	7,9	66,3	19,0	60,3	19,2	45,5	28,9
<i>Centraal-Europa</i>								
Duitsland	83,5	3,2	58,3	21,2	74,8	7,4	39,8	27,9
Frankrijk	89,3	2,9	72,0	10,7	69,4	9,7	49,4	17,5
Oostenrijk	73,1	10,7	76,2	12,8	56,2	21,1	35,4	35,8
Zwitserland	70,9	12,2	69,4	17,2	49,5	25,1	32,9	38,8
<i>Zuid-Europa</i>								
Italië	89,6	3,3	88,6	3,4	77,8	7,1	63,7	13,4
Spanje	87,1	2,6	89,8	2,8	69,1	10,9	58,0	14,4
Griekenland	90,0	2,7	91,6	3,3	80,1	4,0	59,3	17,6

(*) Door het niet presenteren van de tussencategorie 'noch mee eens, noch mee oneens' lopen de rijpercentages per opvatting niet op tot 100.

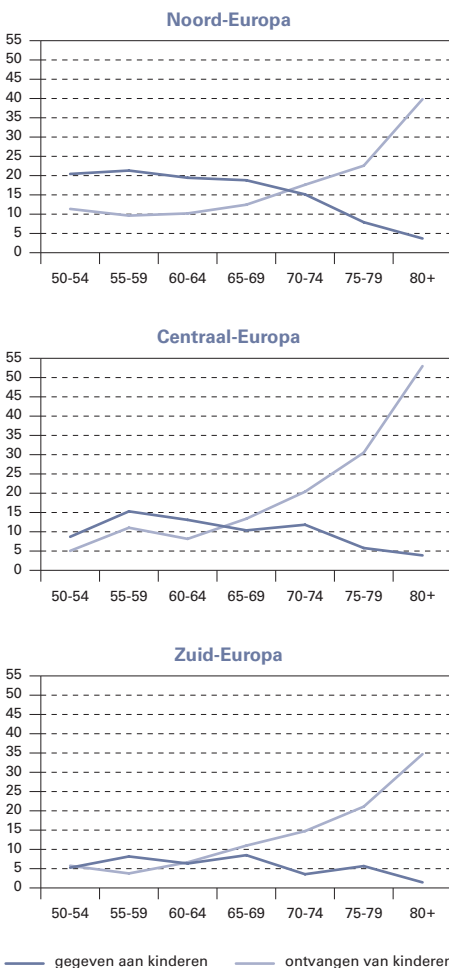
Bron: SHARE, 2004 – release 2.

De gebruikte gegevens zijn afkomstig van het *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe* (SHARE) – Release 2, gefinancierd door de Europese Commissie via het zogenaamde Vijfde (project QLK6-CT-2001-00360 in het thematische programma Quality of Life) en Zesde Kaderprogramma (projecten SHARE-I3, RII-CT-2006-062193 en COMPARE, 028857). Meer informatie over de (methodologische aspecten van de) dataset is te vinden in Börsch-Supan et al. (2005) en Börsch-Supan & Jürges (2005). In 2004 zijn ruim 19.000 mensen in de leeftijd van 50 jaar en ouder mondeling ondervraagd in 11 Europese landen. Circa 65 procent van deze personen heeft na het interview ook nog een vragenlijst ingevuld. Personen die kinderloos zijn gebleven of van wie de kinderen zijn overleden (1.281 mannen en 1.372 vrouwen), zijn in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten.

Een deel van de vragen tijdens het interview richtte zich op het feitelijk solidaire gedrag tussen familieleden in het algemeen en kinderen in het bijzonder: de geografische afstand van alle kinderen, de contactfrequentie van maximaal vier uitwonende kinderen en het geven en ontvangen van hulp (persoonlijke verzorging, huishoudelijke hulp, administratieve ondersteuning en financiële hulp). Een deel van de vragen in de zelfinvul-vragenlijst spitste zich toe op opvattingen over zorgverantwoordelijkheid en zorgplicht.

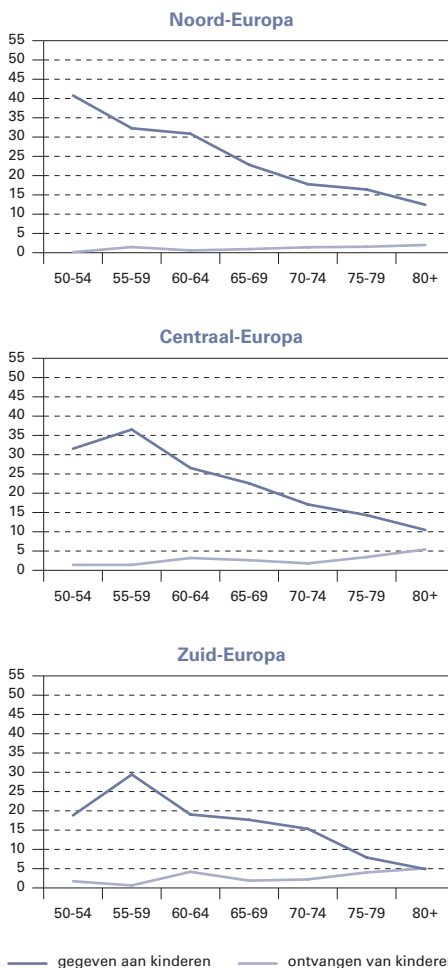
Van de Zuid-Europese 50-plussers ziet driekwart het als een plicht van grootouders om hun kinderen te helpen voor de jonge kleinkinderen te zorgen. In de overige landen is tussen de 29 en 75 procent van de ouderen het hiermee eens. Deze lagere percentages zijn niet verwonderlijk gegeven het feit dat de uitspraak wel aan een concrete zorgverplichting maar niet aan een steunbehoefte appelleert. In Denemarken heeft een ongeveer even groot deel van de ouderen (34 procent) en in Nederland zelfs

Figuur 3. Immateriële steunuitwisseling in de afgelopen 12 maanden tussen 50-plussers en hun uitwonende kinderen naar leeftijd van de 50-plussers (gewogen percentages)

Bron: SHARE, 2004 – release 2.

Figuur 4. Materiële steunuitwisseling in de afgelopen 12 maanden tussen 50-plussers en hun uitwonende kinderen naar leeftijd van de 50-plussers (gewogen percentages)

Bron: SHARE, 2004 – release 2.

een groter deel van de ouderen (42 procent) het tegenovergestelde oordeel. Zij vinden het niet de plicht van grootouders om hun kinderen in die zin te helpen.

Ouderen zijn duidelijk minder solidair met hun (klein)kinderen wanneer ze in de buidel moeten tasten. In de Mediterrane landen vindt 61 procent van de 50-plussers dat grootouders moeten bijdragen aan de economische zekerheid van kleinkinderen en hun families, in de Noord-Europese landen is dat niet meer dan 33 procent. In Oostenrijk en Zwitserland is het aantal voor- en tegenstanders ongeveer even groot. In Denemarken en Nederland is 51 respectievelijk 43 procent van de ouderen zelfs van mening dat grootouders niet hoeven bij te dragen aan de economische zekerheid van kleinkinderen en hun families; 17 respectievelijk 25 procent vindt dat dat juist wel moet.

Immateriële hulp: ouderen op latere leeftijd 'netto ontvangers'

Ouderen helpen hun kinderen en kinderen helpen hun oudere ouders bij administratieve zaken, en bieden huishoudelijke hulp en persoonlijke zorg. Zij verlenen die immateriële hulp regelmatig (minimaal één keer per week) of incidenteel. De onderlinge immateriële hulpverlening doet zich vaker voor in Centraal- en Noord-Europa dan in Zuid-Europa, zo blijkt uit figuur 3. Dat is opmerkelijk omdat in Italië, Spanje en Griekenland de geografische afstand tussen ouderen en hun kinderen het kleinst en de contactfrequentie het hoogst is. Verder is de verzorgingsstaat in Zuid-Europa minder sterk ontwikkeld. Wel betreft het in Centraal- en vooral in Noord-Europa meestal incidentele en in Zuid-Europa hoofdzakelijk regelmatige steun (cijfers niet gepresenteerd).

Uit figuur 3 blijkt verder dat Europese ouderen pas op latere leeftijd de 'netto ontvangers' van immateriële steun zijn. Met het vorderen van de leeftijd geven Europese ouderen geleidelijk minder en ontvangen ze exponentieel meer immateriële steun. De lijnen voor het geven en het ontvangen van hulp kruisen elkaar als de ouderen de leeftijdsgrens van 60 (Zuid-Europa), 65 (Centraal-Europa) of 70 (Noord-Europa) zijn gepasseerd.

Materiële hulp: ouderen vooral op jongere leeftijd 'netto betalers'

Europese ouderen geven meer financiële steun dan zij van hun kinderen ontvangen. In de afgelopen 12 maanden heeft 20 procent van de 50-plussers een bedrag van 250 euro of meer aan hun kinderen gegeven. Slechts drie procent is door hun kinderen financieel bijgestaan. Het percentage 50-plussers dat hun kinderen financieel helpt is het grootst in de meer welvarende Noord-Europese landen (25 procent) en het kleinst in de minst welvarende Zuid-Europese landen (15 procent).

De financiële steun die Europese 50-plussers aan hun kinderen geven neemt af naarmate zij ouder worden (zie figuur 4). De kinderen geven op hun beurt meer financiële steun, zij het mondjesmaat, aan hun ouders nadat deze de 75-jarige leeftijd hebben bereikt. De lijnen voor het geven en ontvangen van hulp kruisen elkaar in

Zuid-Europa nadat de ouderen de leeftijdsgrens van 80 jaar zijn gepasseerd. In Noord- en Centraal-Europa kruisen ze elkaar niet: ouderen blijven daar 'netto betalers' als het gaat om financiële hulpverlening.

Oppassen: meer maar vrijblijvender in Noord-Europa

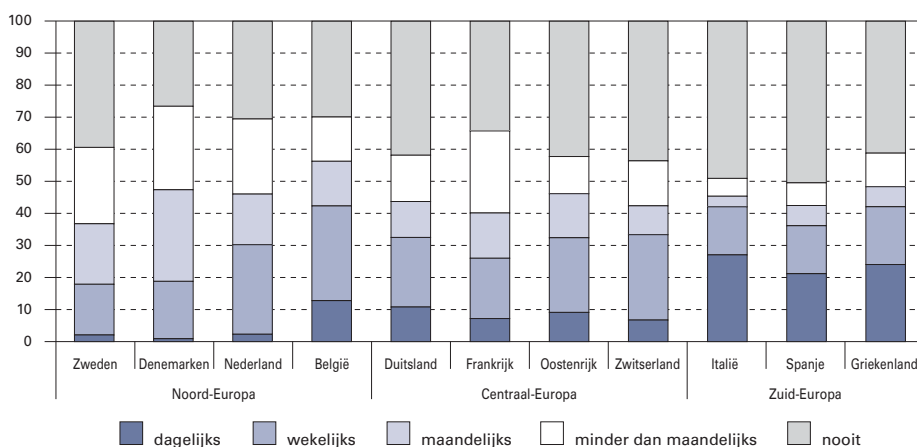
Een flink deel van de Europese grootouders past regelmatig of weleens op de kleinkinderen. Van hen helpt bijna een derde dagelijks (10 procent) of wekelijks (22 procent) één van hun kinderen bij de zorg voor de kleinkinderen, en een derde springt maandelijks (15 procent) of minder vaak (18 procent) in.

Grootouders in Noord-Europa en in Frankrijk passen vaker op dan grootouders elders in Europa (figuur 5). Dit is opvallend gegeven het in verhouding ruime aanbod aan formele kinderopvangvoorzieningen aldaar en de goede kwaliteit ervan alsmede het hiervoor al genoemde geringere plichtsgevoel in Denemarken en Nederland om als grootouder mee te helpen bij de verzorging van de kleinkinderen. De frequentie waarmee grootouders oppassen is in Noord-Europa en Frankrijk echter beduidend lager dan in Zuid-Europa. Meer dan 80 procent van de Zweedse en Deense grootouders en rond de 70 procent van de Nederlandse, Duitse en Franse grootouders past zo'n één keer per maand of minder op hun kleinkinderen. Kennelijk willen zij best inspringen, maar niet als vaste oppasoma of oppasopa. De grootouders fungeren dan als een soort vaste achterwacht: oma komt als het kleinkind door ziekte niet naar de crèche kan of als de ouders tot laat moeten werken. In Zuid-Europa is het anders: daar zorgt rond de 15 procent van de oppasopa's en -oma's wekelijks voor hun kleinkinderen, meer dan 20 procent zelfs dagelijks. Gebrek aan goede en betaalbare kinderopvang speelt hierbij ongetwijfeld een rol.

Tot slot

De familiesolidariteit in Europa is nog springlevend. De meeste 50-plussers hebben minstens één kind dat binnen een straal van vijf kilometer van hen vandaan woont. Niet minder dan 80 procent heeft met ten minste één kind wekelijks contact. Omdat geografische nabijheid en frequent contact nu eenmaal vereist zijn voor het verlenen van steun, zijn dit bemoedigende percentages wanneer zich met het vorderen van de leeftijd bijna onvermijdelijk een hulpvraag zal voordoen. De Europese ouderen voelen zich echter meer verplicht om solidair te zijn met hun (klein)kinderen dan dat zij van hen hulp verwachten. Vooral in de beter ontwikkelde verzorgingsstaten van Noord-Europa is de terughoudendheid groot om zorgtaken bij de familie te leggen. Dit betekent niet dat daar minder ouderen en kinderen elkaar bijstaan dan in de rest van Europa. Het aandeel ouderen dat steun verleent aan hun kinderen, inclusief financiële hulp en oppassen, is zelfs het hoogst in Noord-Europa. De verkregen hulp is wel minder frequent. Dit suggereert dat formele zorgvoorzieningen eerder de mantelzorgers ontlasten dan dat zij de informele hulpverlening volledig overnemen.

Figuur 5. Oppasfrequentie van 50-plussers met jonge kleinkinderen (< 13 jaar) op hun kleinkind waar ze het vaakst bij oppassen (gewogen percentages)

Bron: SHARE, 2004 – release 2.

LITERATUUR:

- Börsch-Supan, A., K. Hank, H. Jürges (2005), A new comprehensive and international view on ageing: Introducing the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. *European Journal of Ageing*, (2)4, pp. 245-253.
- Börsch-Supan, A., H. Jürges (eds.) (2005), *The Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe - methodology*, Mannheim Research Institute for the Economics of Aging, University of Mannheim.

Drs. S.C.G. ter Bekke en **dr. C.M. Fokkema**, NIDI. E-mail: bekke@nidi.nl

demodata

30 september is het World Heart Day. Ieder jaar overlijden wereldwijd 175 miljoen mensen aan hart- en vaatziekten. Belangrijke boosdoener is overgewicht. Daarom is als thema voor deze dag gekozen voor de sportieve invalshoek onder het motto: 'Team Up for Healthy Hearts'. Mensen met zwaar overgewicht oftewel obesitas (Body Mass Index – d.i. gewicht:(lengte)² - hoger dan 30) hebben een 80 procent grotere kans op hart- en vaatziekten. Uit recent onderzoek van het RIVM blijkt dat mensen met matig overgewicht (BMI tussen 25 en 30) ook meer kans hebben op hartziekten (30 procent hoger) (RIVM/WHO).

Foto: Stock.xchng/Artur i Karol S (Surtr)

Reconstructie sterfteverloop Tweede Wereldoorlog

JAN JAAP HARTS EN ANNELET BROEKHUIS

Een andere kijk op de officiële statistieken

In de Tweede Wereldoorlog is de bevolkingsadministratie aanzienlijk aangetast door aanslagen en al dan niet moedwillige foute registraties. Deze administratie is de basis voor de bevolkingsstatistiek en daarom moest deze na de oorlog worden gereconstrueerd. Hierbij zijn keuzes gemaakt waardoor het werkelijke sterfteverloop in de oorlogsjaren is versluierd. Hier een poging tot een reconstructie, die een andere kijk geeft op de bevolkingsontwikkeling in de oorlog dan de officiële statistieken weergeven.

Bij de analyse van de componenten van de bevolkingsgroei met behulp van de cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek wekte het aanzienlijke emigratiesaldo in de oorlogsperiode 1942-1944 verwondering. Wie waren die emigranten? Ging het om in Duitsland tewerkgestelden, krijgsgevangenen die in Duitsland werden geïnterneerd, naar Duitsland afgevoerde gevangenen, soldaten die in Duitse krijgsdienst waren getreden of om de gedeporteerde en omgekomen joodse bevolking?

Op zoek naar een verklaring boden publicaties van het CBS van kort na de oorlog al snel uitsluitel. "Slechts de Joden vormden een uitzon-

dering op den regel dat gedeporteerden voorlopig niet afgevoerd werden uit het bevolkingsregister van hun woongemeente. Deze moesten, indien zij geïnterneerd werden in een binnen Nederland gelegen kamp, overgeboekt worden naar het bevolkingregister van dat kamp. Dit beteekende in hoofdzaak, dat de geïnterneerde Joden overgeboekt werden naar de gemeente Westerbork in Drenthe. Na 11 december 1942 werden echter de Joden, die naar Westerbork overgebracht werden, grotendeels beschouwd op doorreis naar Duitsland te zijn en afgevoerd van het bevolkingregister van hun gemeente van inwoning als vertrokken naar het buitenland, of onbekend waarheen." (CBS, 1947, blz. 5). Aan te nemen is dat dit ook gold voor gedeporteerde zigeuners.

In de statistiek van de loop van de bevolking zijn de gedeporteerden dus als emigranten opgenomen. De sterfte nam in de oorlogsjaren daarom maar weinig toe, behalve in het laatste oorlogsjaar (figuren 1 en 2).

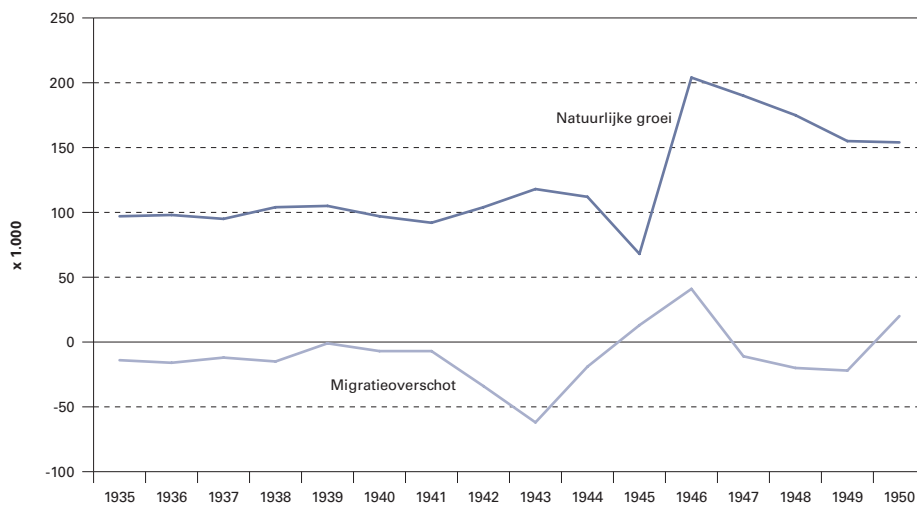
Een andere kijk

Vanuit het standpunt dat de statistiek de werkelijke gebeurtenissen moet weerspiegelen valt er wat af te dingen op de keuze om de omgekomen gedeporteerden als emigranten aan te merken en niet als sterfgevallen. Deze mensen werden onder dwang en opgepropt in veewagens vanuit Nederland naar de vernietigingskampen in het buitenland gedeporteerd en daar voor het grootste deel direct in de gaskamers omgebracht. De plaats van overlijden is in dit geval van ondergeschikt belang. Het doden van een hele bevolkingsgroep vond plaats in de vernietigingskampen om efficiencyredenen en om de daad geheim te kunnen houden. In deze bijdrage wordt gereconstrueerd wat de bevolkingsontwikkeling in de oorlogsjaren is geweest als de omgekomen gedeporteerden en overige vermisten in het buitenland als sterfgevallen worden aangemerkt en niet als migranten. Ongebruikelijk is deze keus niet. Militairen die bij een buitenlandse missie omkomen worden niet als emigranten maar als sterfgevallen in de statistiek opgenomen.

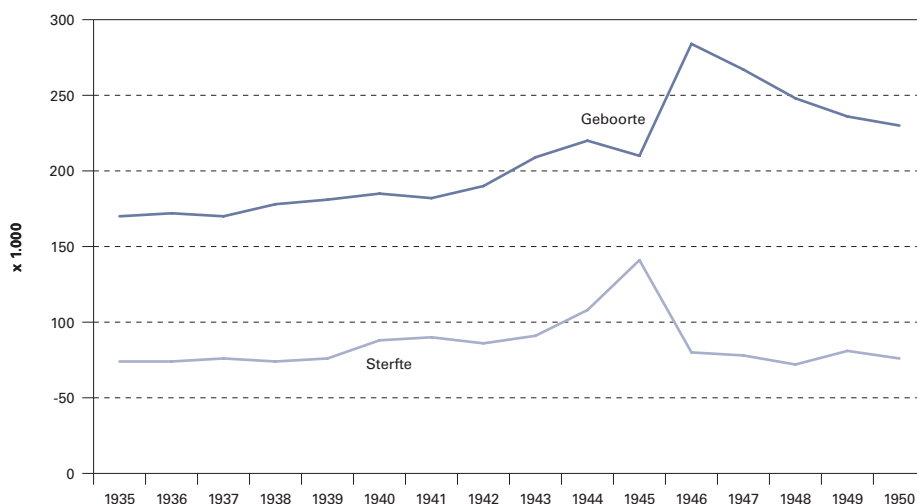
Oorlogsslachtoffers

Het CBS maakte in 1947 de balans op van de demografische gebeurtenissen tijdens de oorlog. De bevolkingsadministratie moest weer op

Figuur 1. Natuurlijke groei en migratie in Nederland volgens de statistieken 1935-1950

Figuur 2. Geboorte en sterfte in Nederland volgens de statistieken 1935-1950

Het Herinnerings Centrum Kamp Westerbork heeft zeer onlangs dit originele bord gekregen. Het bord was bevestigd aan de deportatietreinen van het doorgangskamp in de Tweede Wereldoorlog. Foto: ANP/Photo/Fotobureau Melissen/Jacob Melissen.

Foto: Stock.xchng/Krista Davis (Bacon Pola)

orde worden gebracht. De in mei 1940 naar het buitenland uitgeweken militairen en Nederlandse burgers werden als emigrant aangemerkt. Maar tijdens de bezettingstijd bleven veel personen die al dan niet tijdelijk of vrijwillig in het buitenland verbleven of gevangenen zaten ingeschreven in hun oorspronkelijke woonplaats. Dit gold voor de meer dan 600.000 in Duitsland en 38.000 in België en Frankrijk tewerkgestelde arbeiders. Het gold ook voor de ongeveer 24.000 politieke gevangenen, 10.000 krijgsgevangenen en 35.000 vrijwilligers in Duitse krijgsdienst.

Een deel van hen overleefde de oorlogsperiode niet: 67.000 zijn als sterfgevallen in de burgerlijke stand verwerkt. Van 39.000 personen bleef het lot onbekend. Na de oorlog zijn deze vermisten als emigrant met onbekende bestemming in de statistiek opgenomen. Aannemelijk is dat het grootste deel van deze groep eveneens is omgekomen. Dus ook in dit geval is het realistisch om hen bij de oorlogsslachtoffers en niet bij de emigranten te tellen.

Het aantal directe oorlogsslachtoffers is door het CBS vastgesteld op ca. 210.000 personen (tabel 1). Naar schatting zijn er nog 70.000 mensen extra aan een natuurlijke dood overleden onder druk van de omstandigheden in de oorlogsjaren (figuur 2). Deze schatting is gebaseerd op het hogere sterftecijfer in de oorlog in vergelijking met de jaren ervoor en erna.

Reconstructie van sterfte en migratie

Het aantal joodse gedeporteerden werd door het CBS op 110.000 gesteld, van wie er 6.000 zijn teruggekeerd. Er bestaan ook andere schattingen. Historicus en voormalig directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) dr. L. de Jong noemde 107.000 gedeporteerden en 5.200 teruggekeerden. De Commissie voor demografie der Joden in Nederland schatte het aantal teruggekeerden op 5.450 personen. Andere bronnen kwamen weer tot iets andere aantallen joodse slachtoffers (In Memoriam). Het precies vaststellen stuit op veel registratieproblemen. Het verschil in de uitkomsten kan mede zijn veroorzaakt door het niet meetellen van gedeporteerde zigeuners.

Voor de reconstructie van de sterfte van de 104.000 joodse en de 39.000 niet-joodse slachtoffers zijn voor deze bijdrage de cijfers van het

Tabel 1. Nederlandse directe oorlogsverliezen 1940-1945

Soort slachtoffers	Aantal personen
Koninklijke Landmacht	3.900
Koninklijke Marine	2.600
Zeelieden ter koopvaardij	1.350
Executies en standrecht	2.800
Concentratiekampen in Nederland	2.500
Burgers door oorlogshandelingen in Nederland	20.400
Honger en ontberingen in West-Nederland 1945	16.000
Krijgsgevangenen in Duitsland	250
Joodse slachtoffers in Duitsland	104.000
Politieke gevangenen in Duitsland	18.000
Tewerkgestelden in Duitsland	27.000
Vrijwilligers in Duitse krijgsdienst	3.700
Vermisten in Duitsland	7.500
Totaal	210.000

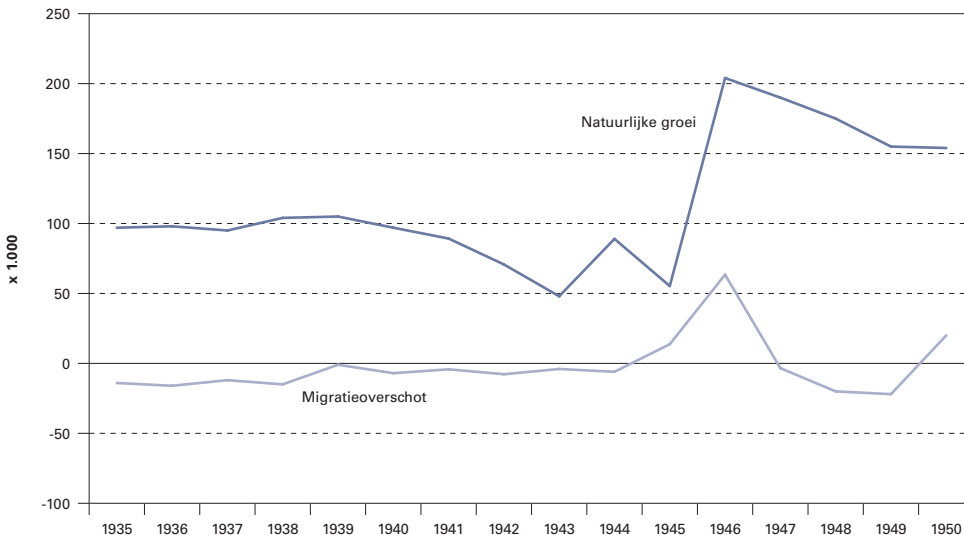
Bron: Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1948, pag. 749.

Tabel 2. Reconstructie van sterfte en migratie in en na WO II

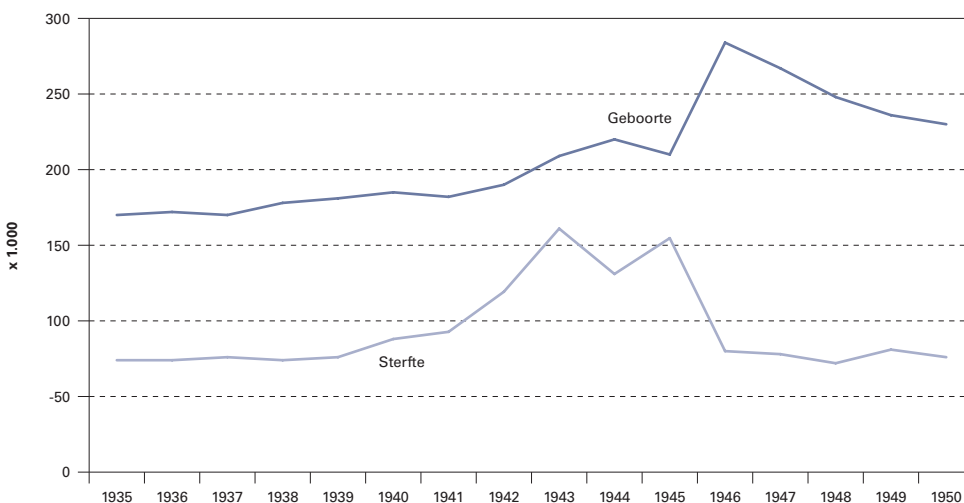
	Joodse bevolking				Overige vermiste slachtoffers	
	Deportaties	Schatting overlevenden	Schatting sterfte	Reconstructie	Schatting	Reconstructie
1941	2.000	250	1.750		1.000	
1942	28.000	750	27.250		6.000	
1943	60.000	2.000	58.000	van emigratie naar sterfte	12.000	bij de sterfte tellen
1944	15.000	2.000	13.000		10.000	
1945	5.000	1.000	4.000		9.700	
Na de oorlog						
1945		6.000		op immigratie minderen	6.700	op emigratie minderen
1946					23.400	
1947					8.600	

CBS met het aantal deportaties per jaar als uitgangspunt genomen. De 6.000 gedeporteerden in 1945 zijn volgens het CBS waarschijnlijk al eerder in 1942 of 1943 gedeporteerd en daarom over deze jaren verdeeld. Ook is geschat in welk jaar de overlevenden zijn gedeporteerd waarbij is aangenomen dat van de later gedeporteerden meer mensen de oorlog hebben overleefd dan van de eerder afgevoerden. Ook het jaar van overlijden van de overige vermisten is geschat (tabel 2).

Figuur 3. Natuurlijke groei en migratie in Nederland na reconstructie van de oorlogsterfte 1935-1950

Figuur 4. Geboorte en sterfte in Nederland na reconstructie van de oorlogsterfte 1935-1950

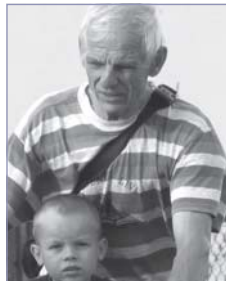
Het beeld van de natuurlijke groei en de migratie in en kort na de oorlog verandert aanzienlijk door deze reconstructie (zie de figuren 3 en 4). De sterfte in de oorlog wordt veel hoger en het migratiesaldo is rond nul, omdat zoals al opgemerkt ook de groep in Duitsland tewerkgesteld en zij die in Duitse krijgsdienst traden niet als migranten werden opgevat. De sterftcijfers in de oorlog, in de officiële statistiek toch al aanzienlijk hoger dan de vooroorlogse trend, worden door deze reconstructie nog aanzienlijk hoger (tabel 3). De door de diverse historici en statistici gehanteerde cijfers zijn alle gebaseerd op schattingen. Echt 'harde' data ontbreken maar over de orde van grootte is wel overeenstemming. De officiële statistieken zijn een afspiegeling van die schattingen. In de hier gepresenteerde reconstructie werd echter een principieel andere keuze gemaakt door de getelde omgekomen emigranten als sterfgevallen aan te merken. Formeel is dat volgens de regels van de bevolkingshuishouding wellicht niet geheel juist, het is mogelijk wel een betere en acceptabelere afspiegeling van de werkelijkheid met betrekking tot de sterfte. Het beeld dat in het laatste oorlogsjaar de meeste slachtoffers zijn gevallen moet door deze zienswijze worden bijgesteld, 1943 blijkt het jaar met de grootste sterfte door de oorlogsomstandigheden.

LITERATUUR

- Centraal Bureau voor de Statistiek (1947), *Bevolking der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1944, 1945 en 1946*. Utrecht: W. de Haan N.V.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1948), *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari 1946 en 1947*. Utrecht: W. de Haan N.V.
- Commissie voor demografie der Joden in Nederland (1961), *De Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog, een demografische analyse*. Amsterdam: Joachimsthal's uitgevers- en drukkerijbedrijf N.V.
- Croes, Marnix en Peter Tammes (2004), *Gif laten wij niet voortbestaan*. Amsterdam: Aksant.
- Jong, L. de (1979), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Volume 8, gevangenen en gedeporteerden. Leiden: Nijhoff; 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1969-1991.
- Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek (1948). 's-Gravenhage: Belinfante.
- In memoriam (1995), Een boek met de namen van de 101.114 joodse oorlogsslachtoffers die tijdens de tweede wereldoorlog werden gedeporteerd en van wie geen graf bekend is. Den Haag: Sdu uitgeverij.

Dr. J.J. Harts en **dr. A. Broekhuis**, faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht. E-mail: j.harts@geo.uu.nl

DEMOS verschijnt 10 x per jaar en beoogt de kennis en meningsvorming over bevolkingsvraagstukken te bevorderen. Inlichtingen over toezending van kopij kunnen worden ingewonnen bij de redactie

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen met bronvermelding is toegestaan. Toezending van bewijs-exemplaren wordt op prijs gesteld.

Het NIDI is een instituut van de KNAW dat zich bezighoudt met onderzoek naar ontwikkelingen in de omvang en samenstelling van de bevolking

colofon

Demos is een uitgave van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI).

Redactie: Harry Bronsema, eindredacteur
drs. Joop de Beer
drs. Gijs Beets
dr. Luc Bonneux

Adres: NIDI/DEMOS
Postbus 11650
2502 AR 's-Gravenhage

Telefoon: (070) 356 52 00
E-mail: demos@nidi.nl
Internet: www.nidi.knaw.nl/nl/demos/
Abonnementen: gratis

Basisontwerp: Harmine Louwé
Druk: Nadorp Druk b.v., Poeldijk

Tabel 3. Bruto sterftcijfer na reconstructie

	Officiële statistiek	Na reconstructie
1940	9,9	9,9
1941	10,0	10,3
1942	9,5	13,2
1943	10,0	17,7
1944	11,8	14,3
1945	15,2	16,7